

Ontstaan en opkomst van de „supply-side economics”

PROF. DR. J. J. VAN DUIJN*

Nieuwe economische opvattingen ontstaan veelal als reactie op feitelijke economische ontwikkelingen, al gaat daar een zekere tijd overheen. Na 1929 duurde het zeven jaar voor Keynes' *General theory* verscheen, na 1973 duurde het zeven jaar eer de „supply-side economics” in de publieke en politieke belangstelling kwam. Is de aanbodeconomie nu het antwoord op de hedendaagse economische problemen? In dit artikel wordt het ontstaan van de aanbodeconomie beschreven en wordt de snelle opkomst ervan in verband gebracht met knelpunten in het bestaande economische bestel, met name met het gebrek aan voldoende stimulansen voor groei en vernieuwing van de marktsector. Voorts komen aan de orde de praktische toepassing van de aanbodeconomie in de Verenigde Staten en de mogelijke betekenis ervan voor het Nederlandse economische beleid.

Inleiding

In 1978 verscheen een opmerkelijk boek, getiteld *The way the world works*, geschreven door een redacteur van de *Wall Street Journal*, Jude Wanniski 1). In dit boek werd betoogd dat belastingverlaging nu de weg zou openen naar economisch herstel en dat in de economische geschiedenis belastingverlaging altijd gevolgd was door een periode van economische bloei. Irving Kristol noemde het boek „the best economic primer since Adam Smith” en professor Arthur Laffer ging zelfs verder: „in all honesty, I believe it is the best book on economics ever written”. In *The way the world works* komt de hele term „supply side” niet voor. Toch bevat het, in de meest heldere bewoordingen, de principes van wat twee jaar later, tijdens de presidentscampagne van Ronald Reagan, plotseling als de belangrijkste vernieuwing in het economisch denken sinds Keynes' *General theory* werd gezien: „supply-side economics”.

Eveneens in 1978, in het maartnummer van de *American Economic Review*, werd de redevoering gepubliceerd die de latere Nobelprijswinnaar Lawrence Klein eind 1977 op het congres van de American Economic Association had gehouden. Deze redevoering was getiteld „The supply side” 2).

Klein betoogde daarin dat keynesiaanse vraagmodellen niet langer een adequaat middel waren om de huidige economische problemen te begrijpen. Immers, de problemen van vandaag waren voornamelijk aanbodkantproblemen: energievoorziening, milieubescherming, de ontwikkeling van het arbeidsaanbod, voedselvoorziening. In dit soort vraagstukken boden vraagmodellen weinig inzicht. Wat nodig was, naar Kleins oordeel, was een integratie van het keynesiaanse stelsel en het input-outputmodel van Leontief. Een meer gebalanceerde behandeling dus van de vraag- en de aanbodzijde. Klein sprak derhalve wel expliciet over de supply-side. Toch is hij geen supply-sider in de betekenis die nu aan die term wordt gegeven. Integendeel, hij behoort tot de meest uitgesproken critici van supply-side economics.

Wat is supply-side economics volgens de supply-siders?

Aan deze vraag hoort een eerdere vooraf te gaan: wie zijn de supply-siders? Vanaf het begin van de beweging hebben

vier namen min of meer centraal gestaan: Robert Mundell, van Columbia University; Arthur B. Laffer, van de University of Southern California; Paul Craig Roberts, van Georgetown University, en Norman Ture, een zelfstandig consultant uit Washington DC. Van een wat recentere lichter zijn Marc Miles, van Rutgers University en Victor Canto, van de University of Southern California. Indien we het economisch-politieke karakter van de supply-side economics willen benadrukken dan moeten we ook de namen noemen van Murray Weidenbaum, van Washington University (St. Louis), thans voorzitter van de Council of Economic Advisers van president Reagan; van Jack Kemp, de afgevaardigde uit Buffalo (New York) en voornaamste auteur van de Kemp-Roth Tax Bill, die de grondslag vormde voor Reagans belastingverlagingsvoorstellen; en natuurlijk van president Reagan zelf, misschien wel de enige échte supply-sider.

Laffer, Ture, Miles en Canto hebben alle vier een doctorsgraad van de University of Chicago. Zij hebben allen de invloed van Milton Friedman ondergaan, maar moeten niets hebben van de opvattingen van de monetaristen. Keynesianen en monetaristen hebben volgens hen een misplaatst geloof in „fine-tuning” gemeen, maar toepassing van het keynesiaanse model kan in ieder geval nog voorstellen voor belastingverlaging opleveren. Als het er om gaat een economische opleving teweeg te brengen, hebben de monetaristen niets te bieden. Zowel keynesiaanen als monetaristen passen de partiële-evenwichtsanalyse toe. De supply-siders betogen dat hun leer een terugkeer betekent naar de algemene-evenwichtsanalyse van de klassieken 3).

Het kernthema van de supply-siders is de hoge belastingdruk. Deze heeft de stimulansen om in de officiële economie werk te verrichten, om te sparen en om te investeren ver-

* Hoogleraar Algemene Economie bij de Interuniversitaire Interfaculteit Bedrijfskunde te Delft.

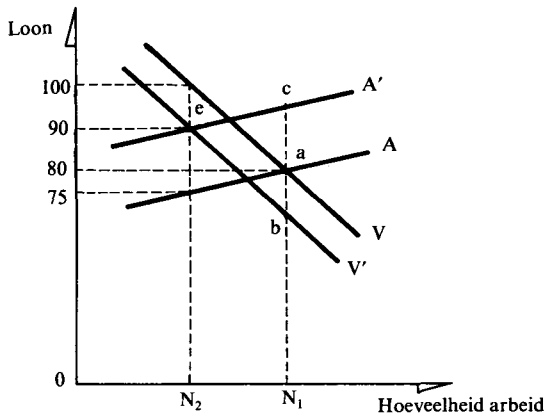
1) Jude Wanniski, *The way the world works*, Basis Books, 1978.
2) Lawrence R. Klein, *The supply side*, *American Economic Review*, jg. 68, blz. 1-7.

3) „Mundell, roughly speaking, is the modern Walras, a general equilibrium economist in a world dominated by partial equilibrium economists” (Jude Wanniski, op. cit., blz. x-xi).

zwakt, waardoor zowel het niveau van economische activiteiten als de omvang van de belastingontvangsten van de overheid negatief zijn beïnvloed. Laffer heeft twee middelen om de invloed van belastingheffing op de economische activiteit te illustreren. Het een is de wig („wedge”); het andere is de Laffer-curve.

Op de arbeidsmarkt is de wig het verschil tussen de arbeidskosten die een ondernemer betaalt en het netto loon dat een werknemer ontvangt. In figuur 1 zijn V en A de vraag- en aanbodcurve van arbeid zoals die zouden zijn in afwezigheid van belasting- en sociale-premieheffing. Onder deze omstandigheden zouden N_1 arbeiders te werk worden gesteld tegen een dagbeloning van f. 80. Belasting- en premieheffing maken echter dat de arbeidskosten hoger zijn dan het bruto loon. Omdat de vraagcurve V gebaseerd was op de produktiviteit van arbeiders, verschuift de vraagcurve naar links. Het verticale verschil tussen V en V' is gelijk aan het gedeelte van de wig, dat door werkgevers gedragen wordt. Aanvankelijk waren werkgevers bereid N_1a te betalen; nu vermindert dat tot N_1b .

Figuur 1. De wig op de arbeidsmarkt

De belasting- en sociale-premiedruk raakt ook de werknemers. Stel dat zij per dag f. 15 aan belasting en premies moeten opbrengen. Hun nieuwe aanbodcurve A' komt dan f. 15 hoger te liggen dan de oude. Het eindresultaat is dat een nieuw arbeidsmarktevenwicht tot stand komt op N_2 , met, in dit geval, een bruto loon van f. 90. De arbeidskosten voor de werkgever zijn f. 100; het netto loon voor de werknemer is f. 75. De werkgelegenheid is aanmerkelijk geringer dan zonder wig het geval zou zijn geweest.

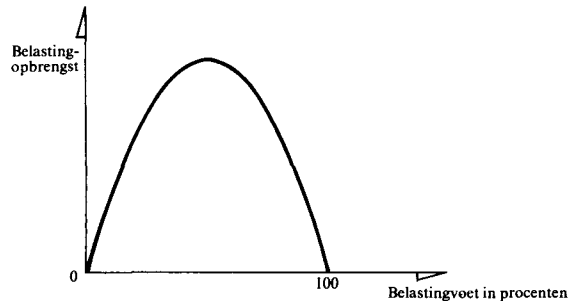
De wig betreft niet alleen belastingheffing. Ook regulering, die de kosten van bedrijfsvoering voor een onderneming verhoogt, maakt deel uit van de wig. In Nederlandse termen: ook de Arbeidsomstandighedenwet kan men als deel van de wig zien. Doordat de arbeidskosten toenemen, zal de werkgelegenheid dalen.

Een keynesiaan zal tegenwerpen dat de overheid met de ontvangen belastinggelden en premies wat doet: ze stelt ambtenaren aan, verschaft werklozen een inkomen. De daling van de werkgelegenheid in de marktsector wordt in ieder geval ten dele, en misschien zelfs helemaal gecompenseerd door via de overheid gecreëerde werkgelegenheid. De supply-siders ontkennen dit niet. De suggestie die echter uit hun werk valt af te lezen is dat het saldo van wig- en keynesiaanse effecten negatief uitvalt doordat de overheid de prikkels om te werken en om werkgelegenheid te creëren vermindert 4).

Het tweede analytisch instrument waarmee de supply-siders de invloed van belastingheffing trachten aan te geven is de Laffer-curve, afgebeeld in figuur 2. De Laffer-curve

laat zien dat er altijd twee belastingvoeten zijn die een bepaalde belastingopbrengst opleveren: een lage en een hoge. In het extreme geval gaat het om een voet van 0 procent en een van 100 procent. Bij beide voeten zal het produkt van belastingvoet en inkomen nul zijn, in het tweede geval omdat niemand meer werkt als zijn gehele inkomen wordt wegbelast 5). Ergens op de curve ligt het punt waarop de belastingopbrengsten voor de overheid maximaal zijn.

Figuur 2. De Laffer-curve

Met de Laffer-curve geven de supply-siders aan dat belastingheffing op zich niet slecht hoeft te zijn, doch dat de overheid haar doel voorbij kan schieten door de belastingvoet te hoog te stellen. Ze drukt dan de marktsector weg en ontvangt minder belastingmiddelen dan bij een lager percentage het geval geweest zou zijn. Niemand weet waar, op hun Laffer-curve, de westerse landen zich bevinden (niemand weet ook wat de precieze gedaante van de Laffer-curve is en hoe zij van land tot land verschilt); supply-siders suggereren echter dat deze landen hun maximale-opbrengstpunt gepasseerd zijn, zodat belastingverlaging als zodanig als effect zou hebben dat de opbrengsten zouden toenemen.

De Laffer-curve is als curve misschien wel nieuw, de erachterliggende gedachte is dat niet. In zijn *Wealth of nations* waarschuwde Adam Smith al dat „high taxes, sometimes by diminishing the consumption of the taxed commodities and sometimes by encouraging smuggling, afford a smaller revenue to government than that might be drawn from more moderate taxes” 6). Aan het eind van de jaren veertig, voor de komst van de welvaartsstaat, waarschuwde Colin Clark dat een belastingdruk van meer dan 25 procent een negatieve invloed zou hebben op de werk- en spaarzin. Het door Clark genoemde percentage illustreert trouwens ook hoe de Laffer-curve in de tijd zou kunnen veranderen. De acceptatie van een belastingdruk zou met de groei van de overheidssector kunnen verschuiven. Wat eens onacceptabel leek (de 25 procent van Clark of de 50 procent van Friedman), kan naderhand de gewoonste zaak van de wereld worden. Toch ontkracht dit argument het bestaan van een Laffer-curve niet.

4) Zie bij voorbeeld Arthur B. Laffer, An equilibrium rational macroeconomic framework, in: N. M. Kamrany en R. H. Day, *Economic issues of the eighties*, John Hopkins University Press, 1979, blz. 44-57.

5) Men kan natuurlijk tegenwerpen dat een overheid die een belastingtarief van 100 procent hanteert, dat doet om alle ontvangen middelen volgens een bepaalde sleutel te herverdelen: bij voorbeeld iedereen ontvangt een gelijke uitkering. Er zou dan nog wel gewerkt worden, maar er zou een sterke prikkel zijn om een marginale bijdrage te leveren in de wetenschap dat de uitkering toch vastligt. Het witte circuit zou dan uiteindelijk toch leeg-, en het zwarte circuit uiteindelijk toch vollopen.

6) Adam Smith, *The wealth of nations*, Book V, hfst. 2.

Supply-side economics is meer dan de economie van de belastingheffing, al is in de theorie en de praktijk van de supply-side economics de aandacht vrijwel uitsluitend geconcentreerd op belastingverlaging en deregulering. Supply-side economics heeft de aandacht verlegd van de vraageffecten van economisch beleid, zoals benadrukt in de keynesiaanse modellen, naar de aanbodeffecten. Supply-siders werden supply-siders, omdat ze geen „demand-siders” waren 7). Laffer werd de moderne Say omdat hij beweerde dat het aanbod van goederen zijn eigen vraag creëerde en dit aanbod zou kunnen toenemen als de overheidsbelemmeringen voor productie zouden worden weggenomen.

De heilzame werking van belastingverlaging

De gedachte dat een belastingverlaging de opbrengsten van belastingheffing doet toenemen, komt sommigen wat vreemd voor (al begrijpt iedere economiestudent die over het elastische gedeelte van de vraagcurve heeft geleerd, onmiddellijk wat er aan de hand is). Vandaar dat supply-siders bij voortdurend wijzen op die gevallen waarin een belastingverlaging economische opleving en een opbrengstverhoging tot gevolg had. Drie voorbeelden worden dikwijls genoemd: de belastingverlaging door Kennedy-Johnson van 1964, de Mellon-„tax cuts” van 1922-1925 en de redding van de stad New York na 1975.

De belastingverlaging door Kennedy-Johnson wordt algemeen gezien als hoogtepunt van keynesiaanse vraagstimulering. In werkelijkheid echter daalde de particuliere consumptie relatief ten opzichte van het nationaal inkomen. Wel ging de spaarquote omhoog. Bovendien leidden de belastingverlagingen tot een scherpe opleving in de investeringsuitgaven: na een jaarlijkse gemiddelde groei van 3,3% gedurende de jaren vijftig en 4,2% van 1959 tot 1963, steeg de groei tot 12,9% over de periode 1963-1966. De belastingopbrengsten voor de overheid daalden van 1963 op 1964 met 2%, maar in 1967 lagen ze al 31% boven het niveau van 1962, bij een gemiddeld inflatiepercentage van 2.

De verlagingen die Andrew Mellon van 1922 tot 1925 doorvoerde, waren zeer spectaculair: het hoogste marginale tarief van de inkomstenbelasting daalde van 73 naar 24%. In het tweede jaar na de invoering van de belastingverlagingen begonnen de opbrengsten te stijgen, en dat bij een dalend prijspeil. Bovendien brachten de belastingmaatregelen een herverdeling van lasten met zich. De bijdrage tot de opbrengsten van de laagste inkomens daalde, die van de hoogste steeg.

De stad New York stond in 1975 aan de rand van het bankroet. De belastingdruk lag er bijna 40% boven het landelijk gemiddelde. Toen besloten gouverneur Carey en burgemeester Beame de belastingtarieven van de staat New York te verlagen en het tarief van de onroerend-goedbelasting van de stad New York te bevriezen. De gevolgen waren opzienbarend. Het werkloosheidspercentage daalde tussen 1976 en 1979 van 3 procentpunten boven het landelijk gemiddelde tot ½ procentpunt daarboven. De inkomensgroei, die in 1976 op twee derde van het nationaal gemiddelde lag, steeg in 1980 voor het eerst sinds vijftien jaar tot boven dat gemiddelde.

Voorbeelden buiten de Verenigde Staten zijn evengoed te vinden: Porto Rico, waar de belastingtarieven tussen 1977 en 1981 ieder jaar met 5% zijn gedaald, maar ook Ludwig Erhards Westduitse „Wirtschaftswunder”. In West-Duitsland werd tussen 1948 en 1958 het hoogste marginale tarief van de inkomstenbelasting in etappen verlaagd van 95 naar 53%, met naventende aanpassingen in de lagere tarieven. De totale belastingdruk bleef door de jaren heen vrijwel constant, omdat de krachtige economische groei inkomens vanzelf omhoog tilde naar de hogere marginale tarieven. Uit de constante druk mag evenwel niet worden afgeleid dat belastingheffing geen invloed had op de groei van de Westduitse economie!

„Reaganomics”: supply-side economics in de praktijk

Toen Ronald Reagan op het congres van de Republikeinse partij van 1980 tot presidentskandidaat werd gekozen, beoefde hij zijn kiezers een belastingverlaging van 30%. Deze verlaging, uit te smeren over drie jaar, vormde de kern van de z.g. Kemp-Roth Tax Bill. Eenmaal gekozen, deed president Reagan precies datgene wat hij beloofd had. Op 18 februari 1981 kondigde hij een plan aan dat uit drie hoofdonderdelen bestond:

- a. een „across-the-board” belastingverlaging met 30%, in te voeren in drie jaarlijkse termijnen van elk 10%, vanaf 1 juli 1981. Deze verlaging zou bewerkstelligd worden door een verlaging van alle marginale tarieven, waarbij het hoogste tarief van 70% (dat overigens alleen gold voor z.g. „unearned income”, dwz. inkomen uit beleggingen e.d.) verlaagd zou worden tot 50% (dat al als maximale tarief gold voor inkomen uit arbeid). Het laagste marginale tarief zou dalen van 14 naar 10%. Het maximale tarief op vermogenswinsten zou van 28 naar 20% gaan;
- b. een vervroeging van afschrijvingsmogelijkheden, volgens de 3-5-10 formule: auto's en sommige machines zouden in drie jaar afgeschreven kunnen worden, overige machines in vijf jaar, en sommige gebouwen in tien jaar;
- c. een ombuiging van de overheidsuitgaven, met bedragen die van ca. \$ 40 mrd. in het begrotingsjaar 1982 en \$ 80 mrd. in het begrotingsjaar 1983 verder zouden oplopen. Het tekort op de overheidsbegroting zou, in de verwachting van Reagan, in 1981 \$ 54 mrd., in 1982 \$ 45 mrd., en in 1983 \$ 23 mrd. bedragen. In het begrotingsjaar 1984 zou de begroting in evenwicht zijn.

Reagans plannen mochten niet overal op bijval rekenen. De reactie in het kamp der Democraten was dat de belastingverlaging wel de vraag, maar niet of nauwelijks het aanbod zou vergroten, waardoor de inflatie — toch al in de dubbele cijfers — verder zou oplopen. Met andere woorden, de Democraten zagen wel de keynesiaanse effecten, maar niet de supply-side-effecten.

Wall Street was vooral bezorgd over de begrotingstekorten. Ook langs de weg van een groter begrotingstekort zou de inflatie verder omhoog gedreven worden. Ten slotte meenden critici dat een expansief budgettair beleid niet samen kon gaan met een beheersing van de geldhoeveelheid, zoals die sinds oktober 1979 door de Federal Reserve werd bedreven.

Het bijzondere van Reagans plannen was dat deze een complete rolwisseling tussen Democraten en Republikeinen teweegbrachten. Democraten bevonden zich nu ineens in een positie waarin zij tegen belastingverlaging en voor een „balanced budget” pleitten, terwijl tot supply-siders bekeerde Republikeinen plotseling gingen betogen dat begrotingstekorten er niet zoveel toe deden. De Democraten toonden zich het onwennigst in hun nieuwe rol. Door Reagan beroofd van het initiatief en zonder een duidelijk eigen alternatief, begonnen zij zich geleidelijk aan de supply-sidegedachten eigen te maken. Dat ging zelfs zover dat Walter Heller, een van de inspirators van de belastingverlaging door Kennedy-Johnson, in een commentaar in de *Wall Street Journal* van 12 juni 1981 betoogde dat de regering-Reagan niet voldoende supply-side economics in haar herstelprogramma had gedaan 8).

7) Naar gezegd wordt, is de term „supply-siders” afkomstig van Herbert Stein, een voormalig voorzitter van de Council of Economic Advisers. Deze schreef op de „op-ed”-pagina van de *The New York Times*: „If these guys are not demand-siders, they must be supply-siders”.

8) Heller schreef letterlijk: „Supply-side economics in the sense of promoting more efficient use of resources, removing impediments to saving and investment, and providing targeted tax incentives for greater work effort and capital formation has much to offer. But if it is to deliver on its promise, the supply-siders — especially those in the White House and Treasury — will have to practice what they preach” (W. W. Heller, Supply-side follies of 1981, *Wall Street Journal*, 12 juni 1981).

De Democratische scepsis mocht echter niet baten. Op 7 en 12 mei behaalde Reagan belangrijke overwinningen in Huis en Senaat, die ertoe strekten dat de begrotingsombuigingen voor het begrotingsjaar 1982 vrijwel ongeschonden werden aangenomen (inclusief verhoging van de defensiebegroting). Op zijn belastingverlagingsplannen moest Reagan wat water in de wijn doen, vooral ten gerieve van de vele bijzondere belangen die door congresleden worden vertegenwoordigd.

Het pakket dat op 29 juli door Huis en Senaat werd aangenomen, bevatte de volgende hoofdpunten:

- een belastingverlaging van 25%, in drie tranches (5% per 1 oktober 1981, 10% per 1 juli 1982 en nog eens 10% per 1 juli 1983). Indexering (inflatiecorrectie) vanaf 1985; verlaging van het maximum tarief van 70% op „unearned income” tot 50%, per 1 januari 1982; daarmee samenhangend een verlaging van het maximum tarief op vermogenswinsten van 28 naar 20%;
- een vervroeging van afschrijvingsmogelijkheden, volgens een 3-5-10-15 formule, waarbij de drie en vijf jaar betrekking hadden op voertuigen en machines, en de tien en vijftien jaar op onroerend goed;
- diverse andere belastingfaciliteiten, zoals een gedeeltelijke rentevrijstelling op spaarbrieven, een verlichting van de belastingdruk voor echtparen met twee inkomens, een verhoging van de vrijstelling van successierechten en een afzwakking van de „windfall-profits”-belasting voor olieproducenten.

Sinds de ondertekening van de „Economic Recovery Tax Act” van 1981 is het succes van de supply-siders echter aanzienlijk verbleekt. Wall Street reageerde niet zoals verwacht; de „prime rate” — die in de nadagen van Carters bewind nog onder de 12% gezakt was — wilde niet genoeg dalen, de begrotingstekorten bleken veel te optimistisch geraamd te zijn (9) en, waar vrijwel niemand op gerekend had, de economie bleek in de zomer van 1981 opnieuw een recessie te zijn ingegaan, een jaar nadat de vorige was geëindigd (10). Het enige goede nieuws was dat de inflatie (de grote zorg van de tegenstanders van Reaganomics) vanaf september 1981 een dalende trend ging vertonen.

Betekent dit nu dat Reagans supply-side experiment als mislukt terzijde kan worden geschoven en dat de lessen die voor Nederland geleerd kunnen worden voornamelijk negatief zijn? Ik meen van niet, en wel om verschillende redenen:

1. van een programma dat net acht maanden in werking is — en dan nog maar gedeeltelijk, want de tot dusver doorgevoerde belastingverlaging is niet veel meer dan een inflatiecorrectie — mogen nog geen spectaculaire resultaten worden verwacht. Ook de belastingverlagingen van Kennedy hadden niet onmiddellijk effect;
2. supply-side economics en een krap monetair beleid gaan niet goed samen. Supply-siders hebben steeds een groot wantrouwen gekoesterd tegen de gedachte dat de geldhoeveelheid beheersbaar zou zijn. Naar hun oordeel is de beleidsverandering van oktober 1979, toen de Federal Reserve M-1 ging beheersen, ongeacht de rentestand, mede oorzaak geweest van een tweede recessie binnen twee jaar;
3. supply-siders hebben zich wel vergist in de noodzaak van uitgavenombuiging. Overheidsuitgaven hebben altijd maar één neiging, nl. om verder omhoog te gaan dan de verwachting was. Zo heeft president Reagan zijn eigen uitgavenprojecties binnen een jaar al met tientallen miljarden dollars moeten bijstellen — en zijn projecties liggen dan nog weer veel lager dan die van zijn critici. Supply-side economics is meer dan de Laffer-curve: het is ook de notie dat de overheidssector moet terugtreden ten gunste van de particuliere sector. Dat betekent dus ook het saneren van de overheidsuitgaven;
4. tussen de theorie van supply-side economics en de praktijk van Reaganomics zit toch nog wel wat verschil. De bedoeling was de particuliere sector tot meer productie en

een hogere produktiviteit aan te zetten, via de weg van belastingverlaging, investeringsstimulering en bevordering van besparingen. Maar het uiteindelijk aanvaarde pakket bevat nogal wat concessies aan belangengroeperingen. Die concessies waren weer nodig om het programma door het Congres te loodsen, maar ze hadden tot gevolg dat er nogal wat averechtse maatregelen in het programma zijn terechtgekomen. Een daarvan is de handel in aftrekposten, waarbij ondernemingen die wegens gebrek aan winst weinig baat hebben bij „tax credits”, deze kunnen verkopen aan wel winstmakende ondernemingen;

5. het uitsmeren van de belastingverlagingen over een aantal jaren kan ook geleid hebben tot uitstel van beslissingen door diegenen voor wie de maatregelen bedoeld zijn. Wie nu hoort dat hij pas over een jaar zal gaan profiteren van een belastingverlaging, zal zijn investerings- of aankoopbeslissing misschien liever nog even uitstellen;
6. de recessie van 1981/1982 kwam geheel onverwacht, maar het onverwachte zat vooral daarin dat de Amerikaanse economie van juli 1980 tot ongeveer juli 1981 in een expansiefase was geweest. Conjuncturele expansies duren gemiddeld zo'n 2½ jaar en tegen die verwachting gesteld is een nieuwe recessie na een jaar opleving een tegenvaller waarop niet gerekend wordt (11). Men moet echter bedenken dat de Westeuropese economieën zich al vanaf begin 1980 in een recessie bevinden, zonder dat er tussen toen en nu zicht is geweest op een duidelijke opleving. Voor zover er sprake is van een economische invloed van West-Europa op de Verenigde Staten, is die invloed in de afgelopen twee jaar negatief geweest.

Supply-side economics als antwoord op de vraagstukken van deze tijd

Economische theorieën komen niet zo maar uit de lucht vallen. Alleen al om die reden is het laatdunkend doen over

9) Vergelijk bij voorbeeld Reagans verwachtingen in februari 1981 met de bijgestelde prognoses een jaar later van het Witte Huis en van het Budget Office van het Amerikaanse Congres (in mrd. dollars):

	Reagan 1981	Reagan 1982	Budget Office 1982
Begrotingsjaar 1982..	-45,0	-98	-109
Begrotingsjaar 1983..	-22,9	-92	-157
Begrotingsjaar 1984..	+ 0,5	-83	-188

10) De modellen van de supply-siders, noch die van meer keynesiaans georiënteerde modelbouwers voorzagen een recessie in 1981/1982:

	1981	1982
Geraamde reële groei van het bruto nationaal produkt door:		
— Data Resources (K)	2,7	2,4
— Wharton (K)	2,2	2,1
— Evans (SS)	2,5	4,7
— Claremont (SS)	0,3	3,2

11) Qua conjunctuurpatroon heeft zich de situatie van de afgelopen jaren één keer eerder in de Verenigde Staten voorgedaan. Vergelijk 1914-1921 met 1975-1982:

dec. 1914-aug. 1918 (44 mnd.)	expansie	maart 1975-jan. 1980 (58 mnd.)
aug. 1918-maart 1919 (7 mnd.)	contractie	jan. 1980-juli 1980 (6 mnd.)
maart 1919-jan. 1920 (10 mnd.)	expansie	juli 1980-juli 1981 (12 mnd.)
jan. 1920-juli 1921 (18 mnd.)	contractie	juli 1981-?

supply-side economics, zoals men dat in verschillende kringen aantreft, nogal misplaatst. Dit betreft zowel de „voodoo economics” van George Bush (die overigens niet te beroerd was om als vice-president een geweldige ommezwaai te maken), als de vele beweringen dat supply-side economics niets nieuws is (er is ook niemand die het tegendeel beweerd heeft; maar daarom kunnen de gedachten van de supply-siders nog wel actueel zijn), als de suggestie dat supply-side economics verwerpelijk is omdat de naam van een conservatief als Reagan ermee geassocieerd is (Nixon was keynesiaan; werd daarmee het keynesianisme een verdachte zaak?) 12). Ik zie deze reacties eerlijk gezegd allemaal als uitingen van de traagheid waarmee het denken van mensen zich aanpast aan veranderde omstandigheden. Keynes werd aanvankelijk bestreden, onder andere door dezelfde economen (Alvin Hansen bij voorbeeld) die later zijn trouwste apostelen werden. Keynes op zijn beurt liet zich weer minder vleiend uit over Tinbergens baanbrekende werk op het terrein van de modellenbouw. Ik wil hiermee niet suggereren dat de supply-side economics nu maar zonder slag of stoot als de nieuwe leer moet worden aanvaard — verre van dat. Ik beweer alleen dat:

- a. nieuwe opvattingen nooit op een warm onthaal van het establishment mogen rekenen. De bekeerlingen komen pas wanneer het succes gebleken is 13);
- b. nieuwe economische opvattingen altijd kunnen worden verklaard als een reactie op feitelijke economische ontwikkelingen; daarbij staat buiten kijf dat de theorie met vertraging op de empirie reageert.

Welke zijn nu die ontwikkelingen die de snelle opkomst van de supply-side economics zo verklaarbaar maken? Ik meen dat er minstens zes signaleerd kunnen worden.

In de eerste plaats is supply-side economics een reactie op de *verstarring* die in de loop van de naoorlogse jaren in onze maatschappij is geslopen. Jaren van min of meer gegarandeerde groei hebben onze economie steeds minder flexibel gemaakt en daarvoor moeten we nu de prijs betalen. Verstarring uit zich op allerlei wijzen: op de arbeidsmarkt, waar de beloningsverhoudingen niet in overeenstemming zijn met de schaarsten op de markt van verschillende beroeps categorieën, waar de geografische zowel als de beroepsmobiliteit zijn teruggelopen, en waar de verschillen in beloning voor werken en niet-werken te klein zijn geworden. Verder uit de verstarring zich in de zeer omvangrijk geworden overheidsregulering. Regulering beschermt bepaalde groeperingen tegen de risico's van de markt, maar gaat wel ten koste van de flexibiliteit, de weerbaarheid en het aanpassingsvermogen van die beschermde groepen. Verstarring uit zich in het algemeen in een verminderde bereidheid risico's te aanvaarden. Burton Klein 14) heeft op overtuigende wijze betoogd dat er een sterk positief verband is tussen de mate van risicoaanvaarding in een maatschappij en de mate van economische vooruitgang die deze maatschappij bewerkstelligt: „the more uncertainty, the more favorable the incentives for risk-taking; and the more favorable the incentives, the greater the need for openness, and the more rapid the rate of progress” 15).

De gedachte dat maatschappelijke verstarring, de geringe bereidheid om de in 25 jaar groei verkregen bescherming prijs te geven, een van de fundamentele oorzaken van onze huidige economische malaise is, is niet nieuw. Men vindt haar terug in het befaamde Interfutures-rapport van de OECD, in het hier te lande nog befaamder WRR-rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*, in het eerder aangehaalde boek van Klein, en in het debat over de revitalisering en de herindustrialisatie van de Amerikaanse economie 16). De opkomst van supply-side economics is een uitvloeisel van de geconstateerde verstarring: het ontbreekt aan stimulansen om de aanbodzijde van de economie weer in beweging te krijgen. Aanbodeconomen willen die prikkels weer toedienen.

In de tweede plaats is de supply-side economics natuurlijk een reactie op dertig jaar overheersing van *keynesiaanse vraagbeheersingspolitiek*. Deze heeft de overheidssector zo doen uitdijen dat het middel van de vraagstimulering, toen

het op een zinvolle wijze had kunnen worden gebruikt (bij voorbeeld via stimulering door middel van overheidsinvesteringen) niet meer voorhanden was. Ondanks de gevaren van vraaguitval, waar van tijd tot tijd wel op wordt gewezen, is er vrijwel niemand meer die zou menen dat deze crisis met uitsluitend keynesiaanse middelen te overwinnen is (vijf jaar geleden was dat nog wel even anders!). Algemeen wordt nu ook erkend dat met het zo benadrukken van de vraagzijde de aanbodzijde van de economie wel sterk verwaarloosd is. Om maar een van de meest in het oog lopende effecten van die verwaarlozing te noemen: het optrekken van uitkeringen voor ziekte, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vormt een geweldige ingebouwde stabilisator aan de vraagkant, maar blijkt een negatieve uitwerking gehad te hebben op de aanbodkant van de economie. Niet dat de aanbodkant nu ineens alles zou zijn. Zeker is echter dat naoorlogse economen en politici weinig oog hebben gehad voor de implicaties van hun maatregelen voor die aanbodkant.

In de derde plaats is supply-side economics een reactie op de te omvangrijk geworden *overheidssector*. Niet alle supply-siders zullen dit met zoveel woorden willen beweren — de gevarenzone van de Laffer-curve zegt immers niet dat de overheidssector te groot is, doch alleen dat de belastingvoet te hoog is — maar impliciet wordt toch ook door de meer orthodoxen onder hen gepostuleerd dat voor het weer aanzwengelen van de economie niet meer, doch minder overheidsbemoeienis gewenst is. Laat men de mogelijkheid open dat een land zich nog in het linkergedeelte van de Laffer-curve bevindt, dan zijn belastingverlaging en uitgavenombuiging bij de overheid onverbreekbaar met elkaar verbonden, tenzij men grote financieringstekortrisico's wil lopen. Supply-side economics ligt dan in het verlengde van de draagvlakdiscussie die in Nederland een jaar of wat geleden gevoerd werd en die nu, met WRR en Wagner, weer terug is, zij het dat de term niet vaak meer gebruikt wordt. Het versterken van het draagvlak geschiedt door middel van het terugdringen van de overheidssector.

In de recente praktijk blijkt het ook niet de magie van de Laffer-curve te zijn die politici naar het middel van de belastingverlaging doet grijpen (in de Verenigde Staten, in het Verenigd Koninkrijk en in de Scandinavische landen), maar veel meer het besef dat de te grote overheidssector een belemmering voor de particuliere sector is geworden. Als door het verbreden van de belastingbasis achteraf zal blijken dat de belastingontvangsten niet gedaald, maar gestegen zijn, dan is dat meegenomen.

Een vierde factor die de opkomst van de aanbodeconomie kan verklaren, is de snel toegenomen omvang van het z.g. *zwarte circuit* en de ermee samenhangende verschijnselen van belastingfraude en sociale-verzekeringsmisbruik. Ook al heeft het ontduiken van belastingen altijd zo zijn charme gehad, in sommige culturen weer meer dan in andere, dan is toch een onmiskenbaar feit dat de neiging dit te doen in de afgelopen tien jaar sterk is toegenomen. De groei van de on-

12) Voor wat „sceptische” reacties op supply-side economics, zie bijvoorbeeld F. Naert, Supply-side economics, *ESB*, 10 juni 1981, blz. 548-551; Stephen Rousseas, The poverty of wealth, *Journal of Post Keynesian Economics*, jg. 4, 1981/1982, blz. 192-213. Een heel andere benadering daarentegen spreekt uit S. Deroose, Aanbodeconomie: het „klassieke” middel om de economische crisis te bestrijden, *Tijdschrift voor Economie en Management*, jg. 27, 1982, blz. 29-51.

13) Zoals Gabriel Tarde (*Les lois de l'imitation*) in 1890 al wist, geldt de S-vormige groeicurve niet alleen voor producten, maar ook voor ideeën. Ook deze doorlopen een introductiefase, alvorens bij het grote publiek aan te slaan.

14) Burton H. Klein, *Dynamic economics*, Harvard University Press, 1977.

15) B. H. Klein, op. cit., blz. 174.

16) OECD, *Facing the future*, 1979; WRR, *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*, 1980; American renewal, *Time*, 23 februari 1981, The reindustrialization of America, *Business Week*, 30 juni 1980.

dergrondse economie heeft drie belangrijke voedingsbronnen:

1. de algemene onvrede met de als te hoog gepercipieerde belasting- en premiedruk;
2. de implementatie van het stelsel van sociale zekerheid, die misbruik ervan mogelijk maakt;
3. een afgenomen gevoel van solidariteit en maatschappelijk plichtsbef, waardoor de fraudeur heel wat minder schuldgevoelens heeft dan hij een jaar of tien geleden nog zou hebben gehad.

Opstandige belastingbetalers zijn een internationaal verschijnsel geworden. Het gaat niet langer om de ene Ingmar Bergman die ruzie krijgt met de Zweedse overheid. De gevolgen van het laten voortbestaan van een te zware belastingdruk reiken verder dan de economische: niet alleen immers gaat het om de aanbodeffecten van een vlucht van economische hulpbronnen naar, meestal improductieve, „tax havens“; het gaat hier ook om een rechtstreekse ondermijning van de democratie.

In de vijfde plaats is supply-side economics ook een uiting van onvrede met de *macro-economische benadering van economische vraagstukken* die in het keynesiaanse paradigma besloten ligt. De verdedigers van de vraaguitvaltheorie bij voorbeeld stellen dat loonmatiging die tot een vermindering van het consumptievolume zou leiden, slecht is omdat ondernemers hun investeringsbeslissingen laten hangen van de ontwikkeling van de geaggregeerde vraag. De overheid zou dus moeten zorgen voor een handhaving van de koopkracht. Of deze redenering algemene geldigheid bezit moet echter ernstig worden betwijfeld. Ondernemers reageren niet op de ontwikkeling van de macro-economie, maar veeleer op de ontwikkeling op de markten waarop zij zelf actief zijn. Ook in de jaren waarin de geaggregeerde consumptie daalt — zoals in 1980 en 1981 — zijn er sectoren die floreren en ondernemers die wel investeren. De macro-economische benadering doet ons dit voorstel over het hoofd zien. Toch is het altijd zo geweest dat de achteraf belangrijk gebleken innovaties al in perioden van depressie op de markt werden gebracht. Zouden ondernemers uitsluitend op geaggregeerde grootheden hebben gereageerd, dan zou dit nooit het geval zijn geweest. Moet men dus uit twee kwaden kiezen — loonmatiging die de koopkracht aantast, of niet matigen, wat voor iedere ondernemer de loonkosten hoog houdt — dan dienen micro-economische overwegingen nu de doorslag te geven.

Supply-siders beoordelen economisch-politieke maatregelen naar de wijze waarop het gedrag van individuen erdoor beïnvloed wordt. Van bijzonder belang daarbij is het gedrag van investeerders. Waar reageren zij op? Op een gecompliceerde subsidieregeling, zoals de WIR? Of op een fiscaal eenvoudig te verwerken combinatie als de vervroegde afschrijving en investeringsaftrek? Het is niet primair de omvang van de impuls die telt als wel de wijze waarop beslissers op die impuls reageren.

Een zesde, en laatste reden die de snelle opkomst van de supply-side economics kan verklaren, is gelegen in de bijzondere combinatie van problemen waarmee de Amerikaanse economie worstelt: *hoge inflatie en een zeer geringe stijging van de arbeidsproductiviteit*. In de afgelopen vier jaar heeft het inflatiepercentage in de VS ver boven dat in Japan en West-Duitsland gelegen. De produktiviteitsstijging ligt, over de gehele jaren zeventig gerekend, onder de 1 procent. Het is dan niet verwonderlijk dat de problemen van de Amerikaanse economie juist aan de aanbodzijde worden gezocht en dat de plannen van de supply-siders vooral werden beoordeeld op hun gevolgen voor de inflatie.

De bovenstaande zes punten kunnen kort worden samengevat: *er bestaan in het huidige bestel onvoldoende stimulanzen voor groei en vernieuwing van de marktsector*. De opkomst van supply-side economics is niet meer dan een reactie op datgene wat iedereen kan constateren en wat trouwens inmiddels ook wel algemeen erkend wordt. Het duurt altijd enige tijd eer economische omslagen doorwerken in het eco-

nomisch-politieke denken: Keynes' *General theory* kwam zeven jaar na 1929; toen de supply-siders de voorpagina's gingen halen was het zeven jaar na 1973. Dit brengt ons wel op de vraag: waarom is de reactie op deze depressie zo fundamenteel anders dan de reactie op die van de jaren dertig?

De huidige depressie en de vorige

In termen van de lange-golftheorie — althans de mijne — gelden de jaren na 1929 en na 1973 als depressiefasen 17). Omslagen ontstaan uit de gecombineerde werking van het verouderen van „leading sectors“ en het te ver doorschieten van de kapitaalgoederenproductie. Beide verschijnselen deden zich voor in de recessiefase 1966-1973, welke voorafging aan de omslag. Ook in 1929 was sprake van zowel een te ver doorgeschoten zijn van de kapitaalgoederenproductie, als een afgenomen groei van de sectoren welke na 1895 voor de opgaande fase van de derde lange golf hadden gezorgd. In de jaren dertig deed in de VS dan ook de seculaire-stagnatietheorie opgeld. Deze hield in dat de Amerikaanse economie in een rijpheidsfase was beland, zodat krachtige economische groei voor de toekomst uitgesloten moest worden geacht.

Als nu de depressie-oorzaken overeenkomsten vertonen, zou dat dan ook niet moeten gelden voor de bestrijding van de depressie? Tot op zekere hoogte is dat ook het geval. Het innovatiebeleid, dat eerst speerpuntenbeleid werd genoemd en nu specifiek beleid heet, had voor de oorlog zijn tegenhanger in een overheidsstimulering die vooral de met militaire activiteiten verbonden innovaties betrof. De speerpunten dienden zich vanzelf aan toen de westerse landen aan herbe wapening en militaire versterking begonnen. Tijdens de oorlog zelf werden daar nog andere innovaties aan toegevoegd. Deze vorm van overheidspolitiek, waarvan de economische doelstellingen slechts secundair waren, is misschien wel effectiever geweest dan wat als keynesiaanse vraagstimulering werd bedreven.

Als fase van reconstituering van de economie is de huidige depressie vergelijkbaar met de vorige. Maar er zijn ook fundamentele verschillen tussen toen en nu, en die verschillen verklaren waarom de grote depressie van de jaren dertig de keynesiaanse visie deed ontstaan en de huidige depressie de opkomst van de supply-side economics tot gevolg had. In de eerste plaats — en dat is het belangrijkste verschil — was de vorige crisis er een van „undergovernment“ en is de huidige er een van „overgovernment“.

Midden in de jaren dertig vormden de overheidsbestedingen 13% van onze nationale bestedingen; nu is dat zo'n 22%. Toen een zeer bescheiden stelsel van sociale zekerheid; nu een zeer omvangrijk. Door geleidelijk aan haar beslag op de nationale middelen te vergroten heeft de overheid zich zelf het instrument uit handen genomen wat in de jaren van „undergovernment“ wel voorhanden was. In de tweede plaats werden de (eerste) jaren van de depressie gekenmerkt door prijsdalingen (die al na de eerste wereldoorlog waren begonnen) en was het probleem veeleer hoe de prijsdaling te stuiten dan hoe de inflatie tegen te gaan. Ook tegen deze achtergrond was vraagstimulering in de jaren dertig en is aanbodstimulering nu verklaarbaar. In de derde plaats volgde de huidige depressie op een kwart eeuw van bijna onafgebroken groei. De opgaande fase van de derde lange golf daar-entegen geschiedde in etappen: 1895-1913 en 1920-1929. Het is aannemelijk dat de periode van economische zekerheid van na de tweede wereldoorlog voor een veel sterkere mate van verstarring en risico-aversie heeft gezorgd dan in de jaren dertig, zonder de „built-in stabilizers“ van nu, en pas een tien-

17) Zie J. J. van Duijn, *De lange golf in de economie*, Van Gorcum, 1979, en J. J. van Duijn, *The long wave in economics*, George Allen & Unwin, later dit jaar te verschijnen.

tal jaren na een wereldoorlog, het geval kon zijn. Ook dat is een verschil dat in de richting van een supply-side benadering nu wijst.

Supply-side economics in Nederland

De bedoeling van dit artikel was de achtergronden te schetsen van waaruit de opkomst van de aanbodeconomie zou kunnen worden verklaard. Het is niet mijn intentie om hier uitgebreid en in detail in te gaan op de toepasbaarheid van de beleidsvoorstellen van de supply-siders op de Nederlandse economie. Dat hoop ik bij een latere gelegenheid te doen.

Wel is het volstrekt duidelijk dat de gedachten van de supply-siders voor ons land net zo relevant zijn — zo niet relevanter — als voor de Verenigde Staten. De collectieve-lastendruk bij ons behoort tot de hoogste ter wereld, en het gebrek aan flexibiliteit op onze arbeidsmarkt moet toch minstens zo ernstig zijn als in de Verenigde Staten, met hun grotere arbeidsmobiliteit en geringere sociale bescherming. De besparingen, ook een belangrijk aandachtspunt van de supply-siders, hebben zich in ons land sinds 1950 niet op zo'n laag relatief niveau bevonden als nu. Een stimulering ervan zou onze volle aandacht moeten verdienen.

Zonder uitputtend te zijn denk ik dat een supply-side-programma voor Nederland in ieder geval de volgende onderdelen zou moeten bevatten:

- een forse *verlaging van de vennootschapsbelasting*, bij voorbeeld van het huidige tarief van 48% naar 30-32% (18). Een dergelijke maatregel spreekt voor zich. Hij zou de netto-rendementspositie van ondernemingen belangrijk kunnen verbeteren, een correctie betekenen op de zware heffing die uitgekeerde winst in Nederland ondergaat, het fiscale klimaat voor het aantrekken van eigen vermogen verbeteren en, in het algemeen gesteld, een stimulans betekenen voor het maken van winst. Een verlaging van de vennootschapsbelasting zou gepaard moeten gaan met een geleidelijke verlaging van de basispremies van de WIR. Structureel gezien, maar ook om redenen van deregulering (zie punt 5), is een fiscaal eenvoudige stimulans als een verlaging van de vennootschapsbelasting verre te verkiezen boven een gecompliceerd instrument als de WIR;
- een *verlaging van de marginale tarieven van de inkomstenbelasting*. Een verlaging over de gehele linie zou verschillende effecten hebben. De „wig” tussen bruto arbeidskosten en netto loon zou worden verkleind, hetgeen een gunstig effect zou hebben op de werkgelegenheid. Verder zou een belastingverlaging het heel wat gemakkelijker maken om een politiek van loonmatiging door te voeren. Immers, zelfs bij een nominaal uiterst geringe loonstijging (bij voorbeeld door het afschaffen van de automatische prijscompensatie) zou het netto besteedbaar inkomen van werkne-

mers niet achteruit behoeven te gaan. Loonmatiging gekoppeld aan belastingverlaging zou op zich weer gunstig zijn voor de concurrentiepositie van het bedrijfsleven;

- een *sanering van de overheidsuitgaven*. Het was een illusie van de eerste supply-siders dat belastingverlaging zou kunnen worden doorgevoerd zonder de overheidsuitgaven te herzien. Supply-side economics omvat ook het kritisch doorlichten van het overheidsapparaat op de mogelijkheden om met geringere financiële offers een gelijkwaardig resultaat te bereiken. De aandacht die supply-siders voor de arbeidsproductiviteit hebben zou zich ook moeten uitstrekken tot de goederen en diensten die direct of indirect door de overheid tot stand worden gebracht. In Nederland hebben de werkzaamheden in het kader van de Heroverwegingen voldoende mogelijkheden tot sanering aangedragen;
- een *herziening van het sociale-zekerheidsstelsel*. Op het punt van de sociale zekerheid zijn diverse hervormingsvoorstellen gedaan (19). Deze zijn weliswaar primair ingegeven door de dreigende onbetaalbaarheid van het huidige stelsel, maar de noodzaak tot herziening zou aangegrepen kunnen worden om tot een nieuw stelsel te komen dat zich beter verstaat met de eisen die een goed functionerende arbeidsmarkt stelt;
- *deregulering*. Regulering leidt tot „verborgen beleidskosten”, dat wil zeggen kosten van overheidsbeleid die niet op de overheidsbegroting drukken maar wel op de verlies- en winstrekening van de bedrijven die met regelgeving worden geconfronteerd. De negatieve effecten van regulering betreffen zowel deze, direct meetbare, kosten als het tijdverlies dat optreedt met het voldoen aan diverse, dikwijls door verschillende instanties uitgevoerde regelingen. Op het terrein van de bouwvoorschriften en de regelgeving ter zake van het milieubeleid zou vereenvoudiging en sanering een belangrijke verbetering van het investeringsklimaat te weeg kunnen brengen.

Door critici uit verschillende kampen wordt betoogd dat het huidige Nederlandse beleid, met zijn sterke nadruk — althans in de presentatie ervan — op bezuinigen, een crisisversterkende werking heeft. De randvoorwaarde die het financieringstekort stelt, maakt dat bezuinigen als enige optie lijkt over te blijven. Ook een supply-side programma zou op grond van zijn consequenties voor het financieringstekort kunnen worden afgewezen. Ik ben echter bang dat een te sterke fixatie op het financieringstekort ons in een patstelling zal terechtbrengen waarin inderdaad alleen nog maar bezuinigd kan worden in de hoop dat een internationaal herstel ons te zijner tijd zal redden.

Een herstelprogramma dat voor zijn generieke component op de gedachten van de supply-side economics is gebaseerd, is niet zonder risico's. De Amerikaanse ervaring leert dat. Maar elk alternatief dat nu nog geboden kan worden, is vol risico's, of het nu vraagstimulering, supply-side economics, of alleen maar bezuinigen is. Het gaat er in zo'n situatie dan om dat alternatief aan te dragen dat in de ogen van degenen die de beslissingen om te produceren en te investeren moeten nemen, het meeste perspectief biedt.

J. J. van Duijn

18) Deze laatste percentages golden ook in de jaren vlak na de oorlog, toen Nederland voor economische problemen van vergelijkbare aard stond.

19) Zie bij voorbeeld *Heroverwegingen, Samenvattend rapport sociale zekerheid en bijstand, volksgezondheid en arbeidsvoorwaarden collectieve sector*, Tweede Kamer, Zitting 1980-1981, 16 625, nr.4; C. Petersen, Naar een verantwoorde(lijke) uitkeringsstructuur, *ESB*, 13 januari 1982, blz. 32-37; N. H. Douben, *Sociale zekerheid, een economische benadering*, Stenfert Kroese, 1979.